

Religion in India मानवातील धर्म

Model ③ हिंदूधर्म-जैन धर्म-बौद्ध धर्म-शीख इस्लाम धर्म-सत्य धर्म-क्रीष्ण

एक राज्य अथवा राष्ट्र या नात्याने कोणताही एकच धर्म हा भारताचा धर्म नाही.

Imp भारतातील सर्व लोकांना त्यांच्या-त्यांच्या धर्मानुसार आचारविचाराचे स्वातंत्र्य राज्यघटनेचे दिलेले आहे. म्हणजेच 'सर्वधर्मसमभाव' हे मूल्य भारतात पुरातन काळापासून चालत आलेले आहे. जगातील प्रमुख अशा धर्मांना आपल्या भूमीवर स्थान देण्याचे अथवा सामावून घेण्याचे तसेच त्या सर्व धर्मांना संरक्षण देण्याचे कार्य भारताने आजवर केले आहे. असे आठ प्रमुख धर्म भारतात गुण्यागोविंदाने नांदत असलेले दिसतात. ते म्हणजे, हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन, झोराष्ट्रीयन अथवा पारशी आणि ज्यू. या व्यतिरिक्त, आदिवासी हे त्यांच्या स्वतःच्या अशा स्वतंत्र धार्मिक श्रद्धा जपून आहेत. यातील प्रत्येक प्रमुख धर्मांचे स्वतःचे असे स्वतंत्र वेगवेगळे पंथ आहेत.

हे सर्व विविध धर्म भारतात उन्नत झालेले व भरभराटीस आलेले पाहावयास मिळतात. यातील काही धर्म हे परदेशी मूळ असलेले तर काही भारतातील मूळ हिंदू धर्मांपासून विभक्त होऊन नंतरच्या काळात स्वतंत्रपणे निर्माण झाले अंसल्याचे दिसतात. अर्थात, एक गोष्ट तितकीच सत्य आहे की हे सर्व धर्म भारतात जरी वर्षांनुवर्षे एकत्र नांदत असले तरी भारतात ही धार्मिक विविधता अथवा बहुधर्मीयता ही भारताच्या एकात्मतेला आव्हान देणारी आणि भारतात विसंवाद निर्माण करणारीही ठरत आहे. हा एक विरोधाभास आहे, तसेच ते एक विदारक सत्यही आहे. स्वतःच्या धर्माला राष्ट्रापेक्षा मोठे मानणे, राष्ट्रापेक्षा स्वतःच्या धर्मावर अधिक निष्ठा दाखविणे म्हणजेच धर्मश्रेष्ठता यामुळे संघर्षाला खतपाणी घातले जाते तसेच संघर्ष जोपासलाही जातो. अशा अनेक धार्मिक, सांप्रदायिक संघर्षाचा सामना आजवर भारताने केला आहे.

लोकसंख्येचा विचार करता भारतात, हिंदू ८२.६ टक्के, बौद्ध ०.७१ टक्के, जैन ०.४८ टक्के, शीख १.९६ टक्के, मुस्लीम ११.३५ टक्के, ख्रिश्चन २.४३ टक्के आणि इतर ०.०३ टक्के अशा विविध धर्मांचे लोक इथे राहतात. त्या प्रत्येकाचे पंथी आहेत. त्यांच्या चालीरीती, परंपरा याबाबतीतही फरक आहे. त्यामुळे अशी धार्मिक विविधता जगात इतरत्र कोणत्याही देशात आढळत नाही.

धर्म : एक संकल्पना

महाभारतात ‘प्रजेची धारणा करतो तो धर्म होय’ अशी धर्माची संकल्पना मांडली आहे. अर्थात, धर्म ही संकल्पना अतिशय व्यापक स्वरूपाची आहे. त्यानुसार धर्म म्हणजे कर्तव्य; व्यक्ती व समाजहिताच्या दृष्टीने धर्म हे एक वास्तव आहे. तसेच धर्म हा केवळ व्यक्तिनिष्ठ नाही तर तो व्यक्तिनिष्ठ व समाजनिष्ठ असा दोन्ही स्वरूपाचा आहे. प्रवृत्ती व निवृत्ती दोन्हीही त्यामध्ये आहे. आध्यात्मिक आणि आधिभौतिक (पारमार्थिक व ऐहिक) मूल्यांच्या आधारे बनलेले नियम म्हणजे धर्म होय. स्वतःचे, समाजाचे, मनुष्यजातीचे किंबहुना सान्या जगाचे परमकल्याण होण्यास मनुष्याने काय केले पाहिजे, जीवनक्रम कसा ठेवला पाहिजे, त्याचे या जगात कर्तव्य काय या सर्व प्रश्नांची उत्तरे धर्म सोडवितो आणि प्रत्येकाला त्याचा स्वधर्म काय हे दाखवितो. तसेच धर्म एक अनुभव आहे. प्रत्येक धर्मात एक विशिष्ट ध्येय किंवा अंतिम तत्त्व मांडलेले असते व त्याला अनुसून त्यातील तत्त्वज्ञानाची मांडणी केलेली असते. हे अंतिम तत्त्व संपादन करण्याचा मार्ग म्हणजेच धर्म होय.

धर्म व धार्मिक समजुती अगदी इतिहास पूर्व काळापासून सर्व समाजात आढळून येतात. कारण धर्म हे एक समाजधारणेचे महत्वाचे माध्यम आहे. दिव्य अथवा अतिनैसर्गिक शक्तीची केली जाणारी उपासना या दृष्टीनेही धर्म ही संकल्पना कालांतराने स्पष्ट करण्यात आली. एडवर्ड टायलरच्या मते, ‘अतिनैसर्गिक शक्तीवरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय’ (Religion is the belief in supernatural being) मालिनोवस्कीच्या मते, ‘धर्म ही क्रिया करण्याची एक पद्धत आहे. त्याचबरोबर श्रद्धेची ती एक अवस्था आहे. धर्म हा सामाजिक घटनेबरोबरच एक वैयक्तिक अनुभवही आहे.’

प्रत्येक धर्माच्या नैतिकतेच्या विशिष्ट अशा संकल्पना असतात. आचरणाचे काही नियम असतात. तसेच प्रत्येक धर्माचा आधार कोणत्या ना कोणत्या तरी दिव्य शक्तीवरील विश्वासात पाहावयास मिळतो. अशा दिव्य शक्तीची पूजा, प्रार्थना, आराधना प्रत्येक धर्मात होत असते. शिवाय प्रत्येक धर्माची प्रतीके वेगळी असतात. धार्मिक ग्रंथही वेगळे असतात.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणातून विचार केला तर धर्माची संकल्पना ही अधिकच व्यापक असलेली दिसते. एमिल डुरखाईम याने धर्म ही एक सामाजिक घटना (Social Phenomena) म्हणून विचारात घेतली आहे. तसेच धर्म म्हणजे केवळ पूजा-अर्चा, जप - जाप्य, मंत्र-तंत्र, कर्मकांड या गोष्टी महत्वाच्या नसून धर्म ही एक पवित्र अशी समाजजीवनातील गोष्ट आहे. जे चांगले आहे, जे पवित्र आहे ते धर्माशी संबंधित आहे आणि जे वाईट, अपवित्र आहे ते अधर्माशी संबंधित आहे. धर्म समाजात महत्वाची भूमिका

अथवा कार्य पार पाडतो आणि ते म्हणजे समाज संघटनाचे किंवा सामाजिक एकात्मतेचे सामूहिक जाणीव (Collective Consciousness) निर्माण करण्याचे कार्य धर्म करांद असतो. त्यामुळे धर्म ही वैयक्तिक अथवा खाजगी बाब नसून ती एक सामाजिक आणि सार्वजनिक अशी गोष्ट आहे. जे समाजहिताचे, लोककल्याणाचे आहे ते धर्म या संकल्पनेद्वारे सूचित होत असते. या दृष्टीने चांगल्या गोष्टीवरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय.

भारतातील विविध धर्म व धर्मविषयक विचार

या आधीच उल्लेख केल्याप्रमाणे भारत हा बहुधर्मियांचा देश आहे पण त्याचबरोबर तो संविधानातील तरतुदीनुसार धर्मनिरपेक्षता मानणाराही देश आहे. आपल्या देशात हिंदू, इस्लाम, बौद्ध, जैन, शीख, पारशी, ख्रिश्चन इ. जगातील सर्व प्रमुख धर्मांचे सहअस्तित्व आहे. अशा प्रत्येक धर्मांचे आचारविचार भिन्न आहेत. धर्मविषयक विचारात भिन्नता आहे. धर्मग्रंथ वेगळे आहेत. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक धर्मांचे स्वरूप वेगळे आहे. तेव्हा हे धर्मविषयक वेगळेपण नेमके कसे आहे ते थोडक्यात विचारात घेणे आवश्यक आहे. त्याचा विचार पुढीलप्रमाणे लक्षात घेता येतो.

हिंदू धर्म

विजयी आर्यानी ज्या भूभागात प्रथम वस्ती केली व स्थिर जीवनाला आरंभ केला तो भाग वैदिक काळात 'सप्तसिंधव': म्हणून ओळखला जात असे. सिंधू, सरस्वती, शुतुद्री, व्यास, परुष्णि, असकनी व वितस्त्रा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या सप्तसरितांनी हा भूभाग सुजलाम्-सुफलाम् झाला होता व त्यामुळेच त्याला 'सप्तसिंधव': असे सार्य नामाभिधान प्राप्त झाले होते. या 'सप्तसिंधव': म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या परिसरात जे समाजजीवन उदयास आले, विकसित झाले त्याला पारसिकादि शेजारची राष्ट्रे 'हिंदू' म्हणून ओळखत असत. वैदिक आर्यांचा जीवन विकास घडविण्यात सिंधू नदीचा वाटा लक्षात घेऊनच पारसिकादि राष्ट्रांनी त्यांचा उल्लेख हिंदू म्हणून केला असावा व आर्यानी तो स्वीकारला असावा असे दिसते. थोडक्यात, सप्तसिंधूच्या परिसरातील आद्य रहिवासी, रानटी, अर्ध रानटी, प्रगत द्रविड आणि वैदिक आर्य या संमिश्र सहजीवनातून उदयास आलेल्या नवीन समाजजीवनाला 'हिंदू' असे नामाभिधान प्राप्त झाले होते. आर्य-आर्येतर यांच्या सहजीवनाचा प्रारंभ व एकाच भूमीकरील अशा सर्वांचा उल्लेख 'हिंदू' होऊ लागला असावा हा डॉ. राधाकृष्णन यांचा अभिप्राय याबाबतीत उल्लेखनीय मानला जातो. थापर आणि देशपांडे या इतिहास तज्जांच्या मते, 'हिंदू' या शब्दाचे मूळ भौगोलिक भागाशी निगडित आहे आणि जे भारतीय उपखंडात राहतात त्यांना 'हिंदू' समजण्यास हरकत नाही. अरब वंशाचे लोक 'अल्हिंद' हा शब्द वापरत म्हणून अल्हिंदमधील रहिवासी ते हिंदू हा शब्द प्रचारात आला.

हिंदू आणि हिंदुत्व या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. योगेंद्र सिंग यांनी हिंदुत्वाची जी प्रमाणभूत तत्त्वे विशद केली आहेत. त्यामध्ये श्रद्धा, आदर्श, संमती, उदारता, निर्मिती आणि विनाश, समाधान, उपयुक्तता, चैतन्य यांचा समावेश होतो. सामान्यपणे हिंदुत्वाची जी मूलभूत तत्त्वे आहेत, त्यामध्ये धर्मशास्त्रीय कल्पना, पवित्र-अपवित्र, श्रेणीरचना, मूर्तिपूजा, बहुदेववाद, सहिष्णुता, सामाजिक अलगता, अहिंसा अशा व्यापक तत्त्वांचा समावेश होतो.

हिंदू धर्म हा कोण्या एका व्यक्तीने स्थापन केलेला नसून तो अनादी काळापासून चालत आलेला धर्म आहे. हिंदू धर्माला 'वैदिक धर्म' म्हणूनही संबोधण्यात येते. कारण वेद हे या धर्माचे प्राचीन ग्रंथ असून त्यात यजकर्म, निसर्गपूजा आणि अद्वैत मार्गाचा निर्देश केलेला आहे. हिंदू धर्मात अनेक उपासना पद्धर्तींचा समन्वय झालेला आहे. त्यामुळेच हिंदू धर्माचे स्वरूप व्यापक व सहिष्णुवादी बनले आहे. हिंदू धर्मात शैव व वैष्णव हे प्रमुख पंथ मानले जातात. शैवपंथीय शंकर व त्याच्या विविध रूपांची म्हणजेच महादेव, नीळकंठ, नटराज या दैवतांची पूजा करतात. तर वैष्णवपंथीय विष्णूचे अवतार मानले गेलेल्या राम व कृष्णाची पूजा करतात. हिंदू धर्मात स्त्रीशक्तीचीही उपासना केली जाते. उदा. लक्ष्मी, सरस्वती, दुर्गा इ. एकंदरीत हिंदू धर्मात अनेक देवदेवतांची पूजा केली जाते. मात्र ही सर्व दैवते एकाच परमेश्वराची रूपे असल्याचे हिंदू धर्म मानतो. वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, भगवद्गीता व स्मृतिग्रंथ हे हिंदू धर्मियांचे पवित्र ग्रंथ आहेत. या ग्रंथांतून जीवनविषयक तत्त्वज्ञान व धर्माचिरणाविषयी माहिती मिळते.

कर्म व पुर्नजन्म, आत्म्याचे अविनाशित्व, मोक्षप्राप्ती, पुरुषार्थ कल्पना (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) वर्णरचना (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र) मूर्तिपूजा, सहिष्णुता, आश्रमव्यवस्था (ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम, संन्यासाश्रम) अशा मूलभूत तत्त्वज्ञानावर हिंदू धर्माची कल्पना आधारलेली आहे. हिंदू धर्माचे हे मूलाधार आहेत. अर्थात, प्रामुख्याने हिंदू धर्माची उभारणी आध्यात्मिक पायावर झालेली आहे व तो त्याचा विशेष गुणधर्म आहे.

एक अतिप्राचीन सनातन धर्म या नावाने हिंदू धर्म प्रसिद्ध आहे. तसेच हिंदुत्व हा एक जीवनमार्ग (Way of Life) आहे. हिंदू धर्माला जसा कोणताही एकच संस्थापक नाही त्याचप्रमाणे हिंदू धर्माची अशी कोणतीही एक प्रमुख, मध्यवर्ती अधिकारात्मक अशी संघटना नाही. एक व्यापक आणि सर्वव्यापी असे त्याचे स्वरूप आहे. इष्टदेवतेची संकल्पना हे हिंदू धर्माचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. इंद्र (वायुदेवता), सवितृ (सूर्यदेव), यम (मृत्युदेवता), सोम (चंद्रदेवता), पृथ्वी (मातृदेवता) असे हिंदू धर्मातील पूजेचे स्वरूपही भिन्न-भिन्न स्वरूपांचे आहे. आस्तिक आणि नास्तिक असे परस्परविरोधी भारतीय समाज : संत्वना व परिवर्तन शि. वि./९

तत्त्वज्ञान हिंदू धर्मात पाहावयास मिळते. वेद मानणारा तो आस्तिक आणि वेद न मानणारा तो नास्तिक. या दृष्टीने न्याय, मीमांसा, वेदांत हे आस्तिक तत्त्वज्ञान तर नास्तिकवादी तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते म्हणजे चार्वाक, गौतम बुद्ध व महावीर. सर्व आस्तिकवादी तत्त्वज्ञान आत्मज्ञानासाठीच प्रवृत्त झालेले आहे. ‘आत्म्याला जाणून घे’ (आत्मानं विद्धी) हा या दर्शनांचा मूलमंत्र आहे. दर्शन म्हणजे मोक्षाचा मार्ग दाखविणारी एक विशिष्ट तत्त्वप्रणाली. अशी सहा प्रमुख दर्शने हिंदू धर्मात विकसित झाली आहेत. ती म्हणजे सांख्यदर्शन, योगदर्शन, न्यायदर्शन, वैशेषिक दर्शन, मीमांसा व वेदांत.

हिंदू धर्मामध्ये जी महत्त्वाची मूल्ये आहेत त्यामध्ये सत्यम्, शिवम्, सुंदरम् या त्रिसूत्रीचा तर प्रामुख्याने समावेश होतो. पण त्याचबरोबर अहिंसा, स्त्रीत्वाचा आदर (आदिमाया म्हणून) निसर्गपूजन आणि एकवाक्यता (व्यक्ती व समाज यातील, भौतिक आणि आध्यात्मिकतेतील, कृती आणि ज्ञान यातील आणि पृथ्वी व स्वर्ग यातील) ही देखील हिंदू धर्माची महत्त्वाची अशी मूल्ये आहेत. सर्वसमावेशाता हे हिंदू धर्माचे प्रधान वैशिष्ट्य आहे.

न्याय आणि एकात्मता यावर आधारित असणारा हिंदू धर्म हा एक जीवनमार्ग आहे. मानव-विश्व आणि परमेश्वर यांच्यातीलच केवळ नव्हे तर सर्व जाती-जातीतील आणि सर्व पंथभेदातील एकात्मता त्यातून प्रतीत होते. ‘हे विश्वचि माझे घर’ अथवा ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ यावर हिंदूंचा विश्वास आहे.

धर्मविषयक संकल्पनेचे विकासवादी स्पष्टीकरण करताना एस. क्रॉमवेल, क्रॉफर्ड यांनी असे म्हटले आहे की, “‘हिंदूंचा धर्म ‘सनातन धर्म’ म्हणजे वाङ्मयार्थाने शाश्वत सत्य (Eternal Law) आहे.”

जैन धर्म

जैन कोणाला म्हणतात ? या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे की, शरीर, इंद्रिये, मन, वाणी यांना संयमपूर्वक, निग्रहपूर्वक जिंकणाऱ्या व्यक्तीस ‘जिन’ असे म्हटले जाते. अशा जितेंद्रिय महापुरुषांची उपासना करणाऱ्या, त्यांचे अनुयायी असणाऱ्या व्यक्तींना ‘जैन’ म्हणतात.

णमो अरिहंताणं । णमो सिद्धाणं । णमो आइरियाणं ।

णमो उवज्ञायाणं । णमो लोए सव्वसाहूणं ।

हा जैन धर्माचा मूलमंत्र आहे. तोच महामंत्र मानला जातो. त्यामध्ये अरिहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, सर्व साधू यांना नमस्कार व्यक्त केला आहे. त्याना ‘पंचपरमेष्ठी’ म्हटले जाते. जैन धर्म पंचपरमेष्ठींची उपासना प्रमुख मानतो.

पंचपरमेष्ठी म्हणजे काय ?

जैन धर्मात सर्व साधू, उपाध्याय, आचार्य, सिद्ध व अरिहंत यांना 'पंचपरमेष्ठी' म्हटले आहे. परमेष्ठी म्हणजे परमपद लाभलेला पवित्र आत्मा होय. पंचपरमेष्ठीच्या संदर्भात जैन धर्मात श्रेणी देण्यात आल्या आहेत त्या याप्रमाणे -

१. साधू : आत्मसिद्धीसाठी सदाचार करणारा,

२. उपाध्याय : धर्मकार्य करणारा,

३. आचार्य : मोक्षविद्येचे अध्यापन, दीक्षादान व संघाचे अनुशासन करणारा,

४. सिद्ध : शरीर व कर्म यांच्या उपाधीपासून मुक्त असणारा,

५. अरिहंत : आत्मज्ञान, आत्मदर्शन, आत्मसुख यांनी परिपूर्ण असा सर्वश्रेष्ठ मुक्तात्मा.

तीर्थकर

तीर्थकर म्हणजे धर्म प्रकट करणारे होय. जैन धर्माने भारताच्या वर्तमान काळातील चोवीस तीर्थकरांमध्ये ऋषभ अथवा आदिनाथ यांना पहिले तीर्थकर आणि भगवान वर्धमान महावीर यांना चोविसावे तीर्थकर मानले आहे. हे तीर्थकर देवाहूनही श्रेष्ठ असल्याची जैन-धर्माची श्रद्धा आहे. त्यानुसार तीर्थकरांच्या सगुण, साकार मूर्तीची उपासना जैन धर्मात विकसित झालेली दिसते. प्रत्येक तीर्थकराच्या मूर्तीवर चंद्र, नाग, हत्ती, सिंह अशी चिन्हे असतात. त्यावरून कोणत्या तीर्थकराची ती मूर्ती आहे याचा बोध होतो. श्वेतांबर संप्रदायाच्या मूर्ती सवस्त्र व सालंकृत असतात, तर दिगंबर संप्रदायाच्या मूर्ती विवस्त्र (दिगंबर = दिक्-अंबर म्हणजे दिशा हेच त्याचे वस्त्र आहे) व निरलंकार असतात. यक्ष, रागिणी, विद्यादेवता यांचाही समावेश मूर्तीशास्त्रात केलेला आहे.

जैन धर्माचा संस्थापक वर्धमान महावीर हा क्षत्रिय वर्णाचा होता. जैन धर्म जरी वैदिक धर्म व संप्रदायापासून फुटून निघाला असला तरी त्याची वाढ ही वैदिक धर्मातूनच झाली होती. वेदांचा अधिकार जैन धर्माला मान्य नाही. जैन धर्माची दृष्टी बुद्धिप्रामाण्यवादी व वस्तुस्थितीला धरून अशीच आहे. जैन धर्माचे एक मूलभूत तत्त्व आहे ते म्हणजे 'सत्य हे नेहमी सापेक्ष असते.' ज्याच्या त्याच्या दृष्टीने ते ठरवायचे असते.' जैन धर्म हा प्रखर नीतिप्रधान धर्म आहे. परलोक, अतिंद्रीय सृष्टी त्यात नाही. त्यांची मीमांसा दृश्य जगाची आहे. आचार विचाराने जीवन विरक्त व व्रतस्थ यतीवृत्तीने घालविष्यावर त्यांचा विशेष भर आहे.

सनातन जैन धर्मानुसार महावीर हा या धर्माचा शेवटचा तीर्थकर आहे. या धर्माचे एकूण २४ तीर्थकर झाले. ऋषभनाथ हा पहिला तर पाश्वनाथ हा तेविसावा तीर्थकर आहे.

आत्मशुद्धी व अंतिम ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी महावीरानी वयाच्या विसाव्या वर्षीच संन्यास घेतला. त्यांनी दिगंबर दीक्षा घेतली. वयाच्या बेचाळीसाव्या वर्षी त्यांना सर्वोच्च ज्ञान प्राप्त झाले. आपल्या सर्व इंद्रियांवर त्यांनी जय मिळविला आणि ते जितेंद्रिय झाले. तेव्हापासून ते 'महावीर' आणि 'जिन' अथवा 'जेता' या नावानी ओळखले जाऊ लागले. 'जिन' शब्दापासूनच जैन शब्द निर्माण झाला.

ऋषभ देवानी कर्मकांडाएवजी मोह, आसक्ती, कर्मबंध दूर करणाऱ्या व आत्मज्ञान, आत्मसुख मिळवून देणाऱ्या तपोधर्माचा प्रसार केला. वर्धमान महावीरांपूर्वी सुमारे २५० वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या पाश्वर्वनाथानी अहिंसा, सत्य, आस्तेय व अपरिग्रह यांवर आधारलेला 'चातुर्याम धर्म' विकसित करून 'श्रमण परंपरा' व 'श्रमण संघ' यांचे कार्य विकसित केले.

जैन धर्माचे चोविसावे तीर्थकर भगवान महावीर यांच्या तत्त्वज्ञानातून जैन धर्माचे संवर्धन झाले. वेदप्रामाण्य, यज्ञयाग व जातिव्यवस्था या वैदिक धर्माच्या बाबी त्यांना अमान्य होत्या. अहिंसा हे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे मूलभूत तत्त्व होते. जीवनातील कर्मापासून मुक्तता मिळावी याकरिता 'सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान व सम्यक् चारित्र्य' या तीन सत्त्वांची अर्थात त्रिरूपांची शिकवण महावीरानी आपल्या अनुयायांना दिली. अहिंसा, सत्य, अस्तेय व अपरिग्रह या चार नियमांचे 'श्रावकानी' पालन करावे असे अपेक्षित असते.

महावीरांचा आत्मसंयम व आत्मक्लेश यावर भर होता. त्यांनी पाच धर्मज्ञा सांगितल्या. (१) सत्य अथवा सुनृत (२) अस्तेय (३) अहिंसा (४) अपरिग्रह (५) ब्रह्मचर्य. यालाच पाच यान किंवा महाब्रत म्हणतात.

वर्धमान महावीरांचा असामान्य त्याग, तपश्चर्या, दिव्यज्ञान, लोकोत्तर चारित्र्य आणि कर्मकांडाएवजी माणंसाच्या नैतिक व आत्मिक विकासावर भर देणारा धर्मोपदेश यामुळे जैन धर्म प्राचीन भारतातील अनेक राजकारणी, लोकसमुदाय यात विकास पावला. बौद्धधर्मप्रिमाणेच त्याला राजाश्रय व लोकाश्रय लाभून थोर भारतीयधर्म असे स्थान व प्रतिष्ठा लाभली. विद्वता, चारित्र्य आणि तपश्चर्या यांचे श्रेष्ठ आदर्श जैन मुनीनी उभे केले. 'स्यादवाद' व 'अहिंसा' ही दोन तत्त्वे म्हणजे जैन धर्माने केवळ भारतीयच नव्हे तर जागतिक तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्राला दिलेल्या चिरंतन महत्त्वाच्या देणाऱ्या आहेत. स्यादवादाने ज्ञानशास्त्रात व अहिंसा मूल्याने मानवी नीतिशास्त्रात शाश्वत स्थान मिळवलेले दिसते.

भगवान महावीरानी स्वतः ग्रंथरचना केली नाही. त्यांचे गणधर, प्रमुख शिष्य, आचार्य यांनी जैनधर्माची वाङ्मयसंपदा समृद्ध केलेली आढळते. जैन धर्माच्या मूलग्रंथात

४६ आगमग्रंथांचा अंतर्भव केला जातो. जैनशास्त्रकार साधकांना मार्गदर्शक असणारे आणि मुक्त आत्म्यांचे आध्यात्मिक अनुभव ग्रंथित करणारे धर्मग्रंथ आहेत असे मानतात. वैदिक श्रुति-स्मृतीप्रमाणे जैनशास्त्रकार 'आगम' ग्रंथाना प्रमाण मानतात.

जैन धर्माची मूलभूत तत्त्वे

१. मनुष्याचे व्यक्तिमत्त्व दृक्यात्मक आहे : मानवी शरीर जीवनाचे भौतिक रूप असून शरीराला चेतना देणारा आत्मा हे मानवी जीवनाचे आत्मिक रूप आहे. शरीराचे विविध विकार किंवा तृष्णा आत्म्याला अशुद्ध बनवतात. त्याग व इंद्रियसंयम या साधनानी आत्म्याला शुद्ध करून घेता येते.

२. मनुष्य हा परिपूर्ण नाही : माणसाच्या शरीराशी आत्मा जखडला गेल्यामुळे तो लोभ, मोह, राग, मत्सर इत्यादी वासनांनी जखडला गेला. त्यामुळे आत्माही परिपूर्ण नाही.

३. मनुष्य अक्षय अवस्था प्राप्त करू शकतो : मनुष्याला अथक परिश्रमाने अक्षय म्हणजे परिपूर्ण अवस्था प्राप्त करून घेता येते. त्यासाठी माणसाने आध्यात्मिक शक्तीच्या जोरावर शरीरावर ताबा मिळवून सर्व इंद्रियांना व विकारांना जिंकून घेतले पाहिजे.

४. आत्म्याची परिपूर्ण अवस्था कर्मपरमाणूच्या पृथक्करणातून प्राप्त होते : प्रत्येक माणूस आपल्या कर्माचा कर्ता असतो तसेच तो भोक्ताही असतो. चांगल्या आणि वाईट कर्मानुसार त्याचे त्याला फळ मिळत असते. शिवाय आपल्या कर्माचे फळ व्यक्तीला भोगावेच लागते. त्यातून माणसाची सुटका नाही. म्हणूनच मनुष्य हा स्वतःचा तारणहारही आहे.

५. संप्रदायभेद : दिगंबर व श्वेतांबर हे जैन धर्मातील दोन प्रमुख संप्रदाय होत. श्वेतांबर हे १२ स्वर्ग व ६४ इंद्र मानतात, तर दिगंबर १६ स्वर्ग व १०० महासम्भ्राट मानतात. या दोन संप्रदायात आचार-विचारांच्या बाबतीत जरी काही भेद असले तरी ज्ञानशास्त्र, सत्ताशास्त्र आणि नीतिशास्त्र याबाबतीत जैन धर्मपंथात महत्वाचे मतभेद दिसत नाहीत. अहिंसा, स्यादवाद, अनेकांतवाद सर्वांनी मान्य केले आहेत. आत्मा, परमात्मा, संसार, मोक्ष सर्वांनी मान्य केले आहेत. जीव, अजीव, आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष ही सात तत्त्वे सर्व पंथानी प्रमाणभूत मानलेली दिसतात. १३ पंथ, तारणपंथ, स्थानकवासी या उपपंथानी मूर्तिपूजा अमान्य केलेली दिसते. याशिवाय द्राविड, माथुर, चैत्यवासी असे उपपंथ जैन धर्मात निर्माण झालेले दिसतात.

जैन तत्त्वज्ञान वेद व देव न मानणारे आहे. आत्म्याचा विचार मात्र त्यांना मान्य आहे.

आत्मा म्हणजेच सिद्धात्मा व तोच परमात्मा अशी त्यांची धारणा आहे. सृष्टी ईश्वरनिर्मित नाही असे ते सांगतात. कोणतीही वस्तू नष्ट होत नाही व नवीनही उत्पन्न होत नाही यालाच ते स्थादवाद किंवा सृष्टीकडे पाहण्याची दृष्टी म्हणतात. सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान व सम्यक चारित्र्य ही त्रित्ये म्हणजे जन्म-मरणापासून मुक्ती, म्हणजेच मोक्ष असे ते मानतात. सम्यक चारित्र्य म्हणजे जैन धर्माच्या पाच यामांचे पालन करणे. अहिंसा हे जैन धर्माचे मूलतत्त्व आहे. स्वतःची भूक भागविण्यासाठी कोणत्याही सबबीवर प्राणिहत्या करणे हे महापाप आहे असे हा धर्म मानतो. त्रित्यांचे पालन केले म्हणजे जन्ममरणापासून आत्म्याला मुक्ती मिळते. त्यालाच परमात्मा किंवा 'अर्हत' म्हणतात.

जैन धर्मात धर्मगुरु व सामान्य जनता यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. धार्मिक आचरण व इतर आचरणाच्या बाबतीत जैन धर्म हिंदू धर्माला जवळचा आहे. जैन धर्म कर्मठ असूनही त्याला चंद्रगुप्तासारख्या राजाच्या मिळालेल्या आश्रयामुळे त्याचा प्रसार झाला. जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, बालविवाह, हुंडापद्धतीला जैन धर्माने विरोध केला. स्त्री-पुरुष विभेदाबरोबरच मानवामानवातील भेदही कमी करण्याचा प्रयत्न करून मानवतेची शिकवण देण्याचा प्रयत्न या धर्माने केला. आत्म्याच्या शुद्धतेवर जसा त्यांचा विश्वास होता तशीच व्यक्तीच्या स्वच्छ, शुद्ध चारित्र्यावरही त्यांची श्रद्धा होती.

जैन धर्मातील महाब्रते

थोर मानवी मूल्यावर आधारलेल्या अहिंसा, त्याग, संयम, तपस्या, अपरिग्रह व आत्मज्ञान यांचे साक्षात प्रतीक असलेल्या वर्धमान महावीर व अन्य तीर्थकरांनी विकसित केलेल्या जैन धर्माने भारतीय व जागतिक धर्म संस्कृतीच्या इतिहासात बहुमोल योगदान दिले आहे.

प्रयत्नवाद व आशावाद यावर आधारलेले पूर्णत्व प्राप्तीचे आत्मसाक्षात्कारी तत्त्वज्ञान हे जैन धर्माचे जागतिक धर्म तत्त्वज्ञानातील बहुमोल विचारधन आहे.

या जैन तत्त्वज्ञानातील महाब्रते पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. सत्य : सत्य हा जीवनाचा व कर्माचा आधार आहे. नेहमी सत्य बोलावे.

२. अहिंसा : ही जैन धर्मातील अत्यंत महत्त्वाची शिकवण आहे.

३. अस्तेय : चोरी करू नये.

४. अपरिग्रह : संपत्ती किंवा द्रव्य यांचा अवास्तव लोभ धरू नये.

५. ब्रह्मचर्य : काया, वाचा, मनाने काम प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेवून स्त्रीसंग टाळावा.

यालाच जैन धर्मात 'दिगंबरवृत्ती' म्हटले जाते.

बौद्ध धर्म

राजपुत्र सिद्धार्थ गौतम सत्याच्या शोधासाठी एका पिंपळवृक्षाखाली ध्यानस्थ बसले असता त्यांना जगातील दुःखाचा उलगडा झाला. त्यामुळे त्यांना 'बुद्ध' म्हणजे ज्ञानी मानले जाते. गौतम बुद्ध यांनी स्थापन केलेला धर्म म्हणजे बौद्ध धर्म होय.

गौतम बुद्ध हे तसे क्रांतिकारक होते. आपल्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाने त्यांनी भारताच्या धार्मिक व सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल घडवून आणले. पुरोहितांचे वर्चस्व त्यांना मान्य नव्हते. यज्ञायाग, अंधश्रद्धा, देवपूजा, प्रार्थना, विधिसंस्कार, वर्ण व जाती, पंथ, कर्मकांड यावर त्यांनी प्रहार केले. सदसदविवेक, साधेपणा, नीतिनिष्ठा, मानवता यावर आधारित धर्मचक्र प्रवर्तन त्यांनी केले. ते धर्म सुधारक होते. त्यांची धर्माची कल्पना नैतिक जीवनावर आधारलेली होती. त्यामुळे त्यांनी सदाचारावर विशेष भर दिला. त्यांनी मुख्यतः संसाराचा, संसारातील दुःखांचा विचार केला. नैतिक जीवनावर त्यांची श्रद्धा होती. अज्ञान, दुःख निवारण यासाठी त्यांनी नैतिकता महत्त्वाची मानली. शुद्ध चारित्र्यावर त्यांचा विश्वास होता. 'प्रेमाने द्वेष दूर होतो' असा शाश्वत सिद्धांत त्यांनी मांडला. कर्म आणि पुनर्जन्म यावर त्यांचा विश्वास होता.

'सुचारित धर्माचे आचरण करावे, दुराचरण करू नये, धर्माचरण करणारा पुरुष इहपर दोन्ही ठिकाणी सुख प्राप्त करतो' या गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीत जीवनातील नीतिधर्माचे स्थान, कार्य व महत्त्व त्यांनी सांगितले आहे.

बौद्ध धर्मने हिंसा व सक्ती याएवजी हृदयपरिवर्तन, अहिंसा, सेवावृत्ती, भूतमात्राविषयी करूणा या मार्गांनी धर्म प्रचाराचे महान कार्य जगाच्या इतिहासात केलेले आढळते. अखिल मानवकल्याणाची दृष्टी बौद्ध धर्मात असल्याने त्याचा सर्वत्र प्रसार होऊन 'विश्वधर्माचा श्रेष्ठ आविष्कार' म्हणून त्याला मान्यता व प्रतिष्ठा लाभली.

चार आर्यसत्ये

'आर्यसत्य' या सूत्रात गौतम बुद्धाची मुख्य शिकवण आहे. जीवन हे दुःखमय आहे, दुःखाची निर्मिती वासनेतून होते. म्हणून वासना दमन करणे महत्त्वाचे आहे हा विचार त्यांने 'आर्यसत्य' त मांडला आहे. वाराणसीच्या प्रवचनात सांगितलेले चार महान सिद्धांत म्हणजेच बुद्धाची 'चार आर्यसत्ये' होय. पहिल्या तीन आर्यसत्यांना 'संवृत्तिसत्य' व चौथ्यास 'पारमार्थिक सत्य' म्हटले आहे. ही आर्यसत्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. दुःखाचे अस्तित्व : जीवनात सुखापेक्षा दुःखाचेच प्रमाण अधिक आहे. जन्म, म्हातारपण, मृत्यू, रोगराई, अप्रिय व्यक्तींशी संबंध, प्रियजनांचा वियोग, अपेक्षित वस्तूचा लाभ न होणे.

२. दुःखाचे कारण : इंद्रियसुख, जगाचा मोह, वैभवाची आकांक्षा, जगण्याची अतीव इच्छा

३. दुःखाचे निराकरण : यासाठी विरक्त मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. दुःख निवारण करण्यासाठी संन्यासवृत्तीचा स्वीकार केला पाहिजे. दुःखच निर्माण होऊ नये म्हणून जन्मालाच विरोध केला पाहिजे. म्हणजे आपोआपच दुःख निवारण होईल. बुद्धाच्या चिंतनाचा हा केंद्रबिंदू मानला जातो.

४. दुःख निरोधाप्रत नेणारा मार्ग (अष्टांग मार्ग) : नैतिक शिकवण व सदाचाराचा मार्ग. हा अष्टांग मार्ग प्रश्ना, शील व समाधी या तीन भागांत विभागला गेला आहे. त्यांना 'निरते' म्हणतात. दुःखनिरोधाने निर्वाणप्राप्ती होते.

आत्मसुख किंवा आत्मक्लेष याएवजी त्यांनी अष्टांग मार्ग पसंत केला.

अष्टांग मार्ग

मोक्षप्राप्तीसाठी किंवा निर्वाणप्राप्तीसाठी गौतम बुद्धांनी अनुयायांना जी आठ प्रकारची कर्मे करण्याची शिकवण दिली त्यालाच 'अष्टांग मार्ग' म्हणतात. हे अष्टांग मार्ग पुढीलप्रमाणे -

१. सम्यक दृष्टी : व्यक्तीला नैतिकता व सदाचरणाकडे नेणारा मार्ग.

२. सम्यक विचार : म्हणजेच संकल्प. कोणतेही दुःख उद्भवणार नाही याची काळजी घेऊन असे संकल्प करावेत.

३. सम्यक वाचा : माणसाच्या बोलण्यातूनही दुःखनिर्मिती होते. म्हणून बोलण्यातून कटुता निर्माण होणार नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे.

४. सम्यक कर्म : आपले कर्म लोकहितासाठी असले पाहिजे.

५. सम्यक उपजीविका साधन : जीवनविषयक गरजा भागविताना साधन विवेक असावा. समाजसंमत मार्गनिच गरजांची पूर्तता केली जावी.

६. सम्यक यत्न : इंद्रियांवर संयम ठेवूनच कार्य करावे. वाईट विचार मनात आणू नयेत.

७. सम्यक स्मृती : आपले जीवन दुःखमय आहे याची जाणीव ठेवूनच वागावे.

८. सम्यक ध्यान : समाजोपयोगी कार्य करूनच निर्वाणप्रत पोहोचावे.

इथे सम्यक याचा अर्थ योग्य, हितावह असा आहे.

गौतम बुद्धांना वेदांचा अधिकार मान्य नव्हता. त्यानी ईश्वराचे अस्तित्वही मान्य केले

नाही किंवा त्याचा पिककारही केला नाही. त्यांचा नैतिकतेवर विश्वास होता. त्यांनी सांगितलेली पाच नैतिक मूल्ये 'पंचशील' म्हणून ओळखली जातात.

पंचशील तत्त्वे

भगवान बुद्धांनी आपल्या अनुयायांना आचरणाचे जे पाच नियम सांगितले, त्यांना 'पंचशील' म्हणतात.

१. अहिंसा

२. अस्तेय (चोरी न करणे)

३. सत्य (असत्य न बोलणे)

४. ब्रह्मचर्य (इंद्रिय सुख न घेणे)

५. अपरिग्रह (मादक पदार्थांचे सेवन न करणे)

त्रिपिटक

गौतम बुद्धांची वचने, संदेश गीते, आख्यायिका यांच्या संग्रहाला 'त्रिपिटक' म्हणतात. पिटक म्हणजे पेटी. बौद्ध धर्माची तीन पिटके आहेत.

१. विनयपिटक : म्हणजे आचारसंग्रह

२. सूत्रपिटक : म्हणजे धर्माचे सूत्रसंग्रह

३. अभिधम्मपिटक : म्हणजे धर्माविषयीचे विस्तृत विवेचन.

महावंस व दीपवंस हे या तत्त्वज्ञानाचे दोन महान ग्रंथ होत.

संप्रदाय

सुरुवातीस बौद्ध धर्माला 'हीनयान' असे नाव होते. नंतर पुढे महायान संप्रदाय निघाला. या महायान पंथाने बुद्धांना देवत्व दिले. हीनयान पंथ प्राचीन विशुद्धतेला चिकटून राहिला तर महायान पंथ सर्वत्र पसरला.

हीनयान पंथ परंपरानिष्ठ, अपरिवर्तनवादी आहे. त्यालाच थेरवाद म्हणतात. वैयक्तिक निर्वाणप्राप्ती त्यात प्रधान मानली आहे.

महायान संप्रदाय हा परिवर्तनवादी आहे. लोकसंग्रह व धर्मसंघटन त्यात प्रमुख आहे. महायान पंथातूनच बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. बोधिसत्त्वाला या संप्रदायाने प्राधान्य दिले.

बुद्धांचे तत्त्वज्ञान तर्कशास्त्र प्रधान, बुद्धिप्रामाण्यवादी व अनुभवाधिष्ठात होते. नीतितत्त्वावर त्यांची भिस्त होती. त्यांनी सामाजिक समस्यांवर प्रहार केले. जातिसंस्था व तिच्यामुळे होणारी विषमता यांना त्यांनी आव्हान दिले. सामाजिक चालीरीती, खर्चीक

धार्मिक समारंभाना त्यांनी विरोध केला. धार्मिक तत्व प्रणाली पारखून घेण्यावर त्यांनी भर दिला. प्रेम, दया यावर त्यांची श्रद्धा होती. स्त्रियांना आदरयुक्त वागणूक मिळावी, विधवा विवाहाला प्रोत्साहन मिळावे, बालविवाहाला प्रोत्साहन देऊ नये असे बौद्ध तत्त्वज्ञान सांगते. एकंदरित बौद्ध तत्त्वज्ञान हे सुवर्णमध्य साधणारे तत्त्वज्ञान आहे.

‘कोणत्याही प्रकारचे पाप न करणे, पुण्याचा संचय करणे, चित्त विशुद्ध करणे हे बुद्धांचे अनुशासन आहे’ या शब्दांत बुद्धांनी आपले धर्मसार सांगितले आहे.

बुद्ध, संघ आणि धर्म यांनी तयार होणारा त्रित्यसिद्धांत बौद्ध धर्माच्या विकासाला व दृढतेला कारणीभूत ठरला.

‘बुद्धं सरणं गच्छामि । धर्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ॥

हा बौद्ध धर्मातील दीक्षामंत्र व निष्ठाव्रत आहे.

लोकशिक्षणाचे कार्य करणाऱ्या संस्था बौद्ध धर्मानि विकसित केल्या. तसेच ध्यानसंप्रदाय (झेन बुद्धिज्ञम) हा बौद्ध धर्मामुळे अधिक प्रतिष्ठा पावला. प्रज्ञा व करुणा, ज्ञान व सेवा, त्याग व संयम यावर आधारलेला बौद्ध धर्म हा विश्वधर्माचा प्रभावी आविष्कार आहे.

भारतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांच्या लाखो अनुयायांसह हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. त्यालाच ‘धर्मपरिवर्तन’ असे म्हटले जाते.

शीख धर्म

शीख धर्म हा भारतीय असून त्याचे स्वरूपही धर्मसुधारणा चळवळीचे आहे. हिंदू व इस्लाम धर्मातील वाढता तणाव दूर करण्यासाठी गुरुनानकदेव यांनी त्या दोन धर्मात समन्वय साधणाऱ्या शीख धर्माची १५०१ मध्ये पंजाबमध्ये स्थापना केली. शीख म्हणजे शिष्य. शीख पंथ हा गुरुमत पंथ असून या पंथात गुरुनानकांपासून ते गुरुगोविंद सिंगापर्यंत १० गुरु होऊन गेले. त्यांच्या उपदेशाप्रमाणे आचरण करणारा शिष्य संप्रदाय म्हणजे ‘शीख धर्म’ होय.

शीख धर्म : स्थापना व विकास

गुरुनानक हे शीख धर्माचे, आद्य प्रवर्तक होत. लहानपणापासून अंतर्मुख आणि ईश्वरचितनाची त्यांची प्रवृत्ती होती. बाह्य, औपचारिक धर्मविधीपेक्षा आंतरिक शुद्धता आणि ईश्वरनिष्ठा यांना ते महत्त्व देत. दया, संतोष, संयम यांमुळे माणूस अधिक धर्मशील बनतो, असा त्यांचा दृष्टिकोण होता. मोहाऐवजी त्याग, प्रेममयता, सत्यनिष्ठा यांना प्रेरणा देणाऱ्या शिक्षणावर त्यांचा विश्वास होता. त्यांचे बाह्य व आंतरिक जीवन ईश्वराशी समर्पण भावाने

अनन्यनिष्ठ बनलेले होते. एकांतवास स्वीकारून त्यांनी पूर्ण एकाग्रतेने ईश्वराच्या नामस्मरणाचा व समाधीचा आश्रय घेतला. त्या काळात त्यांना ईश्वरकृपा आणि दर्शन झाले. आसेतुहिमाचल त्यांनी धर्मतीर्थयात्रा केली. अरब राष्ट्रे व पूर्व युरोपीय देश यांमध्येही त्यांचा संचार झाला. सर्वधर्मसमन्वयावर आधारलेल्या प्रवृत्तीमार्गी, एकेश्वरी धर्माची त्यांनी प्रस्थापना केली. त्यालाच 'शीख संप्रदाय' असे नामाभिधान मिळाले. कोणत्याही प्रकारचे जातिभेद, वर्णभेद, उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत भेद त्यांना मान्य नव्हते. प्रत्यक्ष व्यक्तिगत व सामाजिक आचारांतही त्यांनी 'सर्वधर्मी समानत्व' प्रगट केले. व्यक्ती व समाज यांना श्रेष्ठ मानवी मूल्यांचा संदेश देणारे तत्त्वज्ञान त्यांनी सांगितले. धर्मप्रवर्तक, धर्मसुधारक आणि धर्मसमन्वय साधणारे लोकोत्तर महापुरुष म्हणून त्यांचे स्थान व कार्य मानले जाते. प्रपंच आणि परमार्थ, मानवी प्रयत्न व प्रभुकृपा यांच्या समन्वयावर आधारलेली आशावादी जीवनदृष्टी हे त्यांच्या दृष्टिकोणाचे वैशिष्ट्य होते.

शिखांच्या १० धर्मगुरुंनी शीख संप्रदायाचे अधिष्ठान दृढ केले आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास साधला. त्या धर्मगुरुंमध्ये (१) आदिगुरु नानक (२) गुरु अंगद (३) गुरु अमरदास (४) गुरु रामदास (५) गुरु अर्जुनदेव (६) गुरु हरगोविंद (७) गुरु हरदाय (८) गुरु हरकृष्णा (९) गुरु तेगबहादूर व (१०) गुरु गोविंदसिंग यांचा समावेश होतो.

गुरु गोविंदसिंग (इ. स. १६६६ - १७०८) शीख धर्मसंप्रदायाचे १० वे गुरु होत. त्यांच्या काळात धर्मश्रद्धेला शौर्य, तेज, धैर्य, राष्ट्रीयता या मूल्यांची जोड मिळाली. आपल्या धर्मदीक्षेत त्यांनी पंचककारांचा समावेश केला. ते म्हणजे (१) केस (२) कंगवा (३) कच्छ (४) कडे (५) कृपाण.

शिष्य जरी त्यांना ईश्वरावतार मानीत तरी त्यांना स्वतःला तसे मानणे पसंत नव्हते. 'मैं हो परम पुरसखो दासा !' 'मी प्रभूचा केवळ दास आहे', असे ते म्हणतात.

त्यांची नग्रता, निरहंकारी वृत्ती व ईश्वरसेवाभाव असामान्य होता.

खालसा पंथाची स्थापना

मोगलांच्या अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि शीख धर्म टिकवण्यासाठी गुरु गोविंदसिंग यांनी खालसा पंथाची स्थापना केली. गुरु गोविंदसिंग यांनी अशी शिकवण दिली की, प्रत्येकाच्या हातातील दुधारी तलवार म्हणजे परमेश्वराचाच हात असून तिचा पाप्यांना, दुष्टांना तसेच देशद्रोही आणि देशावर व धर्मावर आक्रमण करणारे परकीय यांना शिक्षा करण्यासाठी उपयोग करावा. खालसा पंथाच्या स्थापनेमुळे शीख धर्मात 'भक्ती व शक्ती' यांचा समन्वय घडून आला. शीख धर्माला आध्यात्मिक व नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. या पंथामुळे मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा शिखांचा दृष्टिकोण बदलला.

म्हणजेच धर्महित व राष्ट्रहित यात समन्वय साधण्याचा मार्ग म्हणजे खालसा पंथ होय.

समाजातील सर्व थरांत धर्मनिष्ठा आणि राष्ट्रनिष्ठा यांचे प्राण संजीवन पसरले. सत्य, शुद्धी आणि शौर्य यांवर त्यांनी भर दिला. 'सर्वांचे नेत्र, कान, देह, वाणी यांना एकच अधिष्ठान आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश इत्यादी पंचमहाभूतांचा हा खेळ आहे. सर्वांचे स्वरूप, निर्मिती अंतिमतः एकाच तत्त्वातून झाली आहे.' या भाषेत ते बाह्य, अनेक व विविध भेदांमागील एकात्म ईश्वरी सत्तेचा, आत्मसत्तेचा निर्देश करतात. सर्वधर्मसमन्वय आणि खरी परमार्थनिष्ठा ही त्यांच्या दृष्टिकोणाची वैशिष्ट्ये आहेत. पराक्रम आणि परमेश्वर यांचे अधिष्ठान मानणाऱ्या तेजस्वी वीरपुरुषांची महान परंपरा गुरु गोविंदसिंगांनी जागविली. सामर्थ्य आणि नीतीची लोकोत्तर महान परंपरा गुरु गोविंदसिंग यांच्यात साकारलेली दिसते. समरांगणावर ईश्वरस्मरण करतानाच त्यांची तलवार शत्रूचा वेध घेत असे आणि वाणी 'सत् श्री अकाल' (परमेश्वर हेच परमसत्य आहे) असा घोष करीत असे. 'विचित्र नाटक' हे आत्मचरित्र व 'दशमग्रंथ' हा ग्रंथ त्यांचे अमर वाङ्मय मानले जाते.

श्री गुरुग्रंथसाहिब, आदिग्रंथ

हा शीख धर्म संप्रदायाचा पवित्र ग्रंथ आहे. त्याला 'ग्रंथसाहिब' म्हटले जाते. शीख धर्मगुरु आणि शीखेतर प्रख्यात संतांची पदे (उदाहरणार्थ, नामदेव, कबीर, सूरदास इत्यादी) ग्रंथसाहिबात असल्याने भाषा, शैली, तत्त्वज्ञान या दृष्टीने या गुरुमुखी लिपीतील पवित्र ग्रंथाचे स्वरूप खन्या अर्थाने 'सकलमत समन्वय' असे झालेले आढळते. या ग्रंथातील 'जपुजी' ही आदिगुरु नानकांची रचना असून ती सर्वश्रेष्ठ, प्रातःस्मरणीय मानली जाते. 'आदिग्रंथ' आणि गुरु गोविंदसिंगांचा 'दशमग्रंथ' हे शीख धर्मसंप्रदायाचे प्रधान धर्मवाङ्मय होय.

आदिग्रंथाला 'गुरुबानी' मानले जाते. शीख धर्म संप्रदायात 'गुरुनिष्ठा' हे सर्वोच्च मूल्य आहे. गुरु हे ईश्वराचे स्वरूप मानले जाते. 'गुरुग्रंथ' ही ईश्वराची मूर्ती मानली जाते. ज्ञान आणि मोक्ष यांचे प्रतीक असणाऱ्या सदगुरुंची, गुरुग्रंथाची ईश्वरीप्रतीक म्हणून शीख संप्रदाय उपासना करतो. शीख धर्मातील नित्य, नैमित्तिक, व्यक्तिगत, सार्वजनिक प्रसंगात 'आदिग्रंथाला' सर्वश्रेष्ठ स्थान मिळालेले आहे. तो शीख संप्रदायाचे मूलभूत श्रद्धास्थान आहे..

गुरुद्वारा

'गुरुद्वारा' हे शिखांचे उपासना मंदीर असून ते परमेश्वराचे म्हणजेच गुरुचे निवासस्थान नसून व्यक्तीला गुरु-उपासनेच्या साधनाने गुरुच्या निवासस्थानाकडे नेणारा दरवाजा

असल्याचे मानले जाते. म्हणूनच त्याला 'गुरुद्वार' असे नाव आहे. गुरुच्या उपासनेने परमेश्वराच्या महालाचा दरवाजा उघडला जातो असा शीख धर्मांयांचा विश्वास आहे. गुरुद्वारात रोजच्या प्रार्थनांचे आयोजन केलेले असते. प्रार्थनेच्या वेळी गुरु ग्रंथातील काही भागांचे सामुदायिक वाचन होते. सकाळच्या नित्यपाठाचा कार्यक्रम तीन तासांपर्यंत चालतो. त्यात ग्रंथवाचनाबोरच शिखांचे दहा गुरु, चार गुरुपुत्र, पंचप्यारे, चाळीस मुक्तात्मे व धर्मसंरक्षणार्थ बलिदान केलेले हुतात्मे यांचे स्मरण केले जाते. नंतर सर्वांना प्रसाद वाटला जातो. गुरुद्वारासाठी प्रत्येक शीख व्यक्तीने आपल्या उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा स्वखुशीने द्यावा असा नियम आहे. या पैशांतूनच गुरुद्वाराचा खर्च भागविला जातो. अमृतसरमधील गुरुद्वारात गुरुग्रंथसाहिबची मूळ प्रत असून इतर गुरुद्वारांमध्ये त्याच्या प्रती ठेवण्यात आल्या आहेत.

शीख धर्मदृष्टी

शीख धर्म सांप्रदायिकांची 'जपुजी' ह्या आदिगुरु नानकांच्या रचनेवर गाढ धर्मश्रद्धा असते. 'गुरुग्रंथसाहिब' या शीखांच्या पवित्र धर्मग्रंथाचा प्रारंभ 'जपुजी' ने होतो. नानकांच्या सर्व धर्मोपदेशांचे सार त्यात आले आहे.

सर्व सृष्टीचा निर्माता, निर्भय, समर्थ, निर्वेर, कालातीत, अनादि, स्वयंभू, गुरुरूप, ऊँकार-स्वरूप, सत्यस्वरूप, एकमेवाद्वितीय अशा परमेश्वराच्या स्मरणाने व कृपेने आपण आपले काम सुरु करू या. माणसाच्या नैतिक व आध्यात्मिक सद्गुणांचा विकास, सर्व धर्मातील मोक्षविषयक विवेचनाचे सार यांचा अतिशय मनोरम संगम गुरु नानकांच्या शिकवणुकीत झालेला आढळतो. 'गुरुनिष्ठा' आणि 'नामस्मरण' यांना त्यांनी सर्वश्रेष्ठ स्थान दिले आहे. 'वाहिगुरु' हा शब्द ब्रह्मवाचक मानला जातो.

ईश्वराच्या एकतेवर गुरु नानकांनी भर दिला आहे. अद्वैत तत्त्वज्ञान आणि भक्तीचे अधिष्ठान गुरु नानकांच्या एकेश्वरी उपासनेमागे आढळते. विश्वव्यापक मानवी धर्म हाच त्यांच्या शिकवणुकीचा गाभा आहे. ईश्वर नामस्मरण हेच खरे तप होय. त्यात अनेकविध व्रते, वैकल्ये, योगसाधना यांचा अंतर्भाव होतो. नामस्मरण व सद्गुरुनिष्ठा हे सर्वश्रेष्ठ साधन आहे असे नानक सांगतात.

गुरु नानकांनी श्रमाची प्रतिष्ठा व स्वावलंबनाचे महत्त्व विशद केले आहे. श्रमदान, सहकार्य, सेवा व मूल्य यांना ते फार महत्त्व देतात. परमार्थ म्हणजे स्वतःच्या सेवेने व श्रमाने समाजाची आणि विश्वकर्त्या ईश्वराची उपासना करण्याचा मार्ग आहे असे ते मानतात.

नानकांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी सामाजिक समतेला आध्यात्मिक अधिष्ठान दिलेच, पण ती सामाजिक समता तात्त्विक वा शाब्दिक पातळीवर न ठेवता तिला प्रत्यक्ष व्यवहारात,

आचरणात आणले. जातिभेदास त्यांची मान्यता नव्हती. स्वतः परदेशगमन करून त्यांनी सनातनी मनोवृत्तीना हादरा दिला. धर्माचरणाचा सामाजिक व्यवहाराशी निकटचा संबंध असल्याने आणि सर्व मानव हे ईश्वरी अंश असल्याने गुरु नानकांनी कृत्रिम भेद, विषमता, उच्चनीच भाव अमान्य केले. गुरु नानकांच्या शिकवणुकीत, संप्रदायात दैववादाला स्थान नाही. माणूस हाच स्वतःच्या कर्माला व कर्माच्या पापपुण्यात्मक भोगाला जबाबदार असल्याचे ते मानतात. नानकांनी जुलूम, अत्याचार यांचा कठोर शब्दात, स्पष्टपणे निषेध केला. त्यांनी विश्वधर्माच्या हितासाठी मानवकल्याणाचा दृष्टिकोण स्वीकारला. संत हे समाजकल्याणाच्या बाबतीत उदासीन असू शकत नाहीत हे सत्य त्यांच्या व शीख धर्मगुरुंच्या जीवनातून प्रगट झालेले दिसून येते. सर्व धर्मीयांचे श्रद्धास्थान बनलेले गुरु, नानक म्हणजे मध्ययुगीन अंधारयुगातील एक तेजस्वी ईश्वरी प्रकाशकिरण होय. विवेक आणि पुरोगामित्व यांवर त्यांची धर्मदृष्टी आधारलेली दिसते.

शीख धर्माचे तत्त्वज्ञान

शीख धर्मसंप्रदायानुसार निर्गुण व एकमेवाद्वितीय ब्रह्म ही अंतिम सत्ता आहे. नीती व सदाचार हे साक्षात्काराचे साधन आणि साक्षात्कार हे मोक्षाचे स्वरूप शीख संप्रदायाने मानले आहे. त्याकरिता ईश्वराचे नामस्मरण, चित्तशुद्धी, सत्संग व ईश्वरीकृपा, सदगुरुअनुग्रह, सदगुरुनिष्ठा व सेवा हे साधनमार्ग मानले आहेत. नम्रता, सहिष्णुता, सहनशीलता, सत्यवचन, साधेपणा, सेवा, कर्तव्यनिष्ठा, न्यायबुद्धी, मैत्री, दया यांवर शीख धर्मने भर दिला आहे.

शीख धर्माचे तत्त्वज्ञान निष्क्रियवादी नाही. शास्त्रप्रचिती, गुरुप्रचिती व आत्मप्रचिती यांवर आधारलेला, दैवी सहगुणसंपदेला महत्त्व देणारा, व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात समता आणि समत्वबुद्धी यांना स्थान देणारा तो प्रवृत्तीमार्गी भक्तिसंप्रदाय आहे. सत्कर्माने चित्तशुद्धी, चित्तशुद्धीने ईश्वरकृपा, ईश्वरकृपेने सदगुरुअनुग्रह, सदगुरुअनुग्रहाने ज्ञान व ज्ञानाने मोक्ष ही साधीसोपी परंपरा शीख धर्म संप्रदाय मानतो. सदगुण-दुर्गुण, पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक या द्वंद्वांमध्ये असणारी परम आनंदाची स्थिती व ‘सहज समाधी’ हे त्याचे साध्य आहे. सत्कर्म, सत्संग आणि साक्षात्कार ही त्या संप्रदायाची त्रिसूत्री आहे. भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात चारित्र्यसंपन्न, तेजस्वी, पराक्रमी आणि आध्यात्मिक साक्षात्काराने संपन्न बनलेले महापुरुष शीख संप्रदायातून निर्माण झाले आहेत आणि त्यांनी भारतीय संस्कृती व विश्वधर्म यांना समृद्ध केलेले आढळते.

इस्लाम धर्म

इस्लाम धर्माचे प्रवर्तक प्रेषित मुहम्मद पैगंबर यांचा जन्म इ. स. ५७१ मध्ये मक्केतील

कुरेशी घराण्यात झाला. जिब्रैल या देवदूताच्या आजेनुसार त्यांनी ईश्वरी संदेशाचा उपदेश अरबांना केला. त्यांचा उपदेश पारंपरिक अरबांच्या श्रद्धा व समजुर्तीना छेद देणारा असल्याने, मक्केतील अरबांनी त्यांचा छळ केला. मदिना येथील आपल्या अनुयायांच्या विनंतीचा स्वीकार करून त्यांनी इ. स. ६२२ मध्ये मक्केहून मदिनेस स्थलांतर केले. ही घटना 'हिजरा' म्हणून ओळखली जाते. मदिनेचे राजपद स्वीकारल्यानंतर मुहम्मद पैगंबर यांनी संपूर्ण अरबस्तानात इस्लाम धर्माचा प्रसार केला. इस्लाम म्हणजे अल्लाहच्या, परमेश्वराच्या आज्ञेचे पालन करणे होय. इस्लाम धर्माच्या अनुयायांना 'मुसलमान' म्हणतात. 'कुराण-ए-शरीफ' हा त्यांचा धर्मग्रंथ आहे.

इ. स. ६३० मध्ये मदिनेचे राजपद स्वीकारल्यानंतर मुहम्मद पैगंबरांनी मक्केवर आणि उर्वरित अरबस्तानावर आपली सत्ता प्रस्थापित केल्याने संपूर्ण अरबस्तानात इस्लामचा प्रसार झाला. पैगंबरांचा वारसदार खलिफ अबु बक्र याने बायझॅन्टाईन साम्राज्यातील सिरिया या देशाचा बराचसा भाग जिंकून तेथील लोकांना इस्लाम धर्माची दीक्षा दिली. नंतरचा खलिफा उमर याने उर्वरित सिरिया, इराक, इराण आणि इजिप्त हे देश जिंकून त्या देशांत धर्मप्रसार केला. नंतरच्या काळात उत्तर आफ्रिका व पश्चिम आशिया आणि युरोप खंडातील स्पेन हे देश अरबांच्या सत्तेखाली आले. म्हणजेच अरबी साम्राज्य विस्ताराबरोबरच इस्लाम धर्माचा प्रसार वेगाने झाला.

इस्लामचा अर्थ 'शांती' असा आहे. एका सर्वश्रेष्ठ, सर्वशक्तिमान ईश्वरावर विश्वास व निष्ठा, सर्वांशी मातृभावाचे वर्तन, श्रम करून उदरनिर्वाह करणे, सदाचारपूर्वक वर्तन करणे ही इस्लाम धर्माची मुख्य तत्त्वे आहेत. सत्य, प्रेम आणि करुणा या मूल्यांना इस्लाम धर्मात महत्त्वाचे स्थान दिले गेलेले दिसते. ईश्वराला संपूर्ण शरणागती ही इस्लाम धर्मातील मध्यवर्ती कल्पना आहे.

१. परमेश्वर (अल्लाह)

२. ईश्वरी ग्रंथ म्हणजेच कुराण

३. देवदूत (फरिश्ते)

४. ईश्वराचे प्रेषित वा पैगंबर रसूल

५. अंतिम निवाड्याचा दिवस

६. ईश्वराचे आदेश वा पैगंबर घोषित सत्याची स्वीकृती

या इस्लाम धर्माच्या मूलभूत श्रद्धा आहेत. इस्लाम धर्मदृष्टीनुसार ईश्वर एकच आहे. त्याच्यासारखा कोणी नाही, कोणी होणार नाही. त्याला रूप नाही. तो कोणतेही रूप, आकार धारण करीत नाही. मानवी रूपात किंवा अन्य रूपात तो भूतलावर अवतार घेत नाही. तो

सर्व सृष्टीचा निर्माता व पालक आहे. परमेश्वर सर्वज्ञ आहे. त्याच्यापासून कोणतीही गोष्ट तपून राहत नाही. तो सर्व प्रकारची दुःखे, पापे यांपासून मुक्त आहे. पूर्णपणे शुद्ध व पवित्र आहे. त्याच्यापासूनच सर्व इच्छा पूर्ण होतात. तोच साच्या सृष्टीचा अधिपती आहे. परमेश्वर न्यायी आणि दयालू आहे. जे मागावयाचे ते परमेश्वराजवळच मागावे. ईश्वर हाच पूज्य असल्याने त्याची सेवा आणि स्तुती केली पाहिजे. तो सर्व संकटांपासून मुक्त करतो, सर्व अपराधांना क्षमा करतो आणि योग्य मार्ग दाखवितो. परमेश्वरावर विश्वास ठेवून परमेश्वराशी शरणागती व त्याची भर्जी यांत समाधान मानले पाहिजे.

‘कुराण’ हा इस्लाम धर्माचा श्रेष्ठ व पवित्र धर्मग्रंथ आहे. तो अपौरुषेय मानला जातो. मुहम्मद पैगंबरांना दिव्यवाणीतून जे ईश्वरी संदेश आले ते कुराणात सांगितले गेले आहेत. तो ईश्वराचा अखेरचा शब्द आहे. त्यात जीवनाच्या सर्व आवश्यक गोष्टीबद्दल मार्गदर्शन आहे. त्याच्यावर पूर्ण निष्ठा ठेवली पाहिजे. कुराणाची शैली सोपी, सुंदर, मनोरम, प्रवाही आणि धोड्या शब्दांत सखोल अर्थ सांगणारी आहे. हा स्वर्गीय ग्रंथ परमेश्वराने पैगंबरांना पाठविला. त्यात असत्य काहीच नाही, त्यात ईश्वराचे मत प्रगट झाले आहे ही श्रद्धा इस्लाम धर्मात प्रधान मानली जाते. परमेश्वराकडे जाण्याचा, दुःखापासून, पापापासून मुक्त होण्याचा आणि आदर्श जीवन जगण्याचा मार्ग ‘कुराणशरीफ’ ग्रंथात सांगितला आहे.

इस्लाम धर्मात कुराणानंतर ‘हदीस’ या ग्रंथाची पूज्यता व श्रेष्ठता मानली जाते. मुहम्मद पैगंबर यांनी केलेल्या व सांगितलेल्या गोष्टीचा त्यात संग्रह आहे.

देवदूत हे परमेश्वराचे सहायक आहेत. ईश्वराच्या हुक्माने ते वागतात. ते पवित्र आणि शुद्ध असतात. माणसाच्या हातून होणाऱ्या सर्व कर्माची ते दखल व नोंद घेतात. देवदूतांवर विश्वास ठेवला तरी त्यांची पूजा, त्यांच्याकडे मदत मागणे, त्यांना भेट देणे इत्यादी गोष्टी इस्लामला वर्ज्य आहेत.

माणसाने कसे वागावे, कसे वागू नये, काय करावे, काय करू नये हे सांगण्यासाठी परमेश्वर बेळोवेळी आपले संदेशवाहक पाठवतो. ते ईश्वराचे आदेश (पैगाम) मानवाला देतात. त्यांनाच रसूल व पैगंबर म्हटले आहे. इस्लामच्या मते, रसूल वा प्रेषित हे सर्वांच्या कल्याणासाठी प्रयत्नशील असतात. ते मानव असले तरी त्यांच्यावर ईश्वराची विशेष कृपा असते. ईश्वराच्या आज्ञेने ते त्यांचा संदेश पोहोचवितात.

क्यापत किंवा निवाड्याचा दिवस

इस्लाम धर्मात कर्माला महत्त्व आहे. प्रत्येक मुसलमानाने आपले कर्म करत असताना कुराणाची शिकवण लक्षात घेऊन त्यानुसार आपले वर्तन ठेवावे व कार्य करावे. कुराणात सांगितलेल्या शिकवणीनुसार आचारधर्म पाळणे म्हणजे सत्कर्म मानले जाते. याउलट

कुराणातील आज्ञांचा भंग करणे यालाच असत्कर्म असे म्हणतात. इतर धर्माप्रमाणे इस्लाम धर्मातही कर्मफलाची कल्पना आहे. या धर्मानुसार मुसलमान व्यक्तीचा मृत्यू होताच त्याचा आत्मा देवदूतांच्या मेळाव्यात बसलेल्या परमेश्वरापुढे उभा राहतो. त्याला 'दृश्र' म्हणतात. त्याठिकाणी त्याच्या सत्कृत्यांचा व दुष्कृत्यांचा पाढा वाचला जातो. त्यानंतर ही दोन्ही कृत्ये तराजूच्या पारड्यात टाकली जातात. जे पारडे जड ठेले त्यानुसार त्याचा परिणाम मृतात्म्याला भोगावा लागतो. त्याची सत्कृत्ये अधिक असतील तर त्याला स्वर्गात (जन्मत) स्थान लाभते. दुष्कृत्य जास्त असतील तर त्याला नरकात (जहन्म) स्थान मिळून असंख्य यातना भोगाव्या लागतात. म्हणजेच या धर्मात स्वर्ग-नरकाची कल्पना आहे. स्वर्गाचे सुंदर वर्णन कुराणात असून या धर्माला पुनर्जन्म मान्य नाही. इस्लाम धर्मात देवदूत (फरिश्ते) विशेष महत्वाचे मानले जातात. ते ईश्वराचा संदेश माणसापर्यंत पोहोचवून माणसाला सत्कर्म करण्यास वारंवार सुचवत असतात. तसेच व्यक्तीच्या सत्-असत् कृत्यांचा हिशेबही ठेवतात. 'कयामत' च्या दिवशी तेच मृत व्यक्तीच्या सत्-असत् कृत्यांचा हिशेब देतात. कयामतच्या दिवसाला 'आखिरत' असेही म्हणतात.

पंच अर्कान

इस्लाम धर्माला आधारभूत अशी पाच मूलतत्त्वे सांगितली आहेत. या पाच तत्त्वांना 'पंच अर्कान' या नावाने ओळखले जाते. पंच अर्कानचा अर्थ पाच धार्मिक तत्त्वांवर आधारित कृत्ये असा आहे. या पाच धार्मिक तत्त्वांवर आधारलेल्या कृत्यांचा मनापासून स्वीकार करून त्यानुसार आपले जीवन जगणे म्हणजेच इस्लामचा स्वीकार करणे असे मानले जाते.

१. तोहिद : तोहिदचा अर्थ परमेश्वर, म्हणजेच अल्लाह एक आहे. अल्लाहशिवाय दुसरा परमेश्वर जगात नाही. या संदर्भात इस्लाम धर्माचा पवित्र ग्रंथ कुराण यात दोन मंत्र दिलेले आहेत. ते (१) कलम-ए-तय्यबा (२) कलम-ए-शहादत या नावांनी ओळखले जातात. त्यांचे पठण पुनःपुन्हा करणे महत्वाचे मानले गेले आहे.

२. नमाज पढणे : दिवस व रात्र पिळून प्रत्येक मुसलमानाने अल्लाहची प्रार्थना पाच वेळा करणे अत्यावश्यक मानलें गेले आहे. या पाच प्रार्थनांच्या वेळाही ठरलेल्या आहेत.

३. जकात देणे : 'जकात' या शब्दाचा अर्थ दानधर्म करणे. प्रत्येक मुसलमानाने आपल्या उत्पन्नाचा १/४० भाग गोरगरिबांना, तसेच गरजूना दानधर्म म्हणून देण्यावर इस्लामने भर दिला आहे.

४. रोजा ठेवणे : 'रमजान' हा इस्लामचा पवित्र महिना मानला जातो. हा संपूर्ण महिना रोजा ठेवण्याचा असून रोजा सूर्योदयापासून सुरु होतो व सूर्यास्ताच्या वेळी संपतो. या काळात अन्नपाणी वर्ज्य असून प्रत्येक व्यक्तीने व्रतस्थ जीवन जगावे अशी इस्लामची शिकवण आहे.

५. 'हज' यात्रा करणे : इस्लाम धर्माचे संस्थापक हजरत मुहम्मद पैगंबर यांचे जन्मस्थळ 'मक्का' हे इस्लाम धर्माचे पवित्र ठिकाण मानले गेले असून याच ठिकाणी इस्लाम धर्माची स्थापना व कार्य घडले आहे. म्हणून या ठिकाणाला आयुष्यात एकदा तरी भेट द्यावी असे इस्लाम धर्म सांगतो.

इस्लामी जीवनदृष्टीची मूलतत्त्वे

१. मानवाची प्रतिष्ठा : इस्लामने मानवाला सृष्टीतील श्रेष्ठ घटक मानले आहे. सर्व सृष्टी ही ईश्वराने मानवाच्या विकासासाठी, सुखासाठी व ईश्वरी धर्मपालनाची सोय म्हणून निर्माण केली आहे. मानव हा सृष्टीतील मध्यवर्ती घटक आहे.

२. मानवाची निष्पापता : इस्लामच्या मते, मनुष्य जेव्हा जन्माला येतो तेव्हा तो पूर्णतः निष्पाप असतो. कोणत्याही पूर्व संस्कारांनी किंवा पूर्व जन्मातील संस्कारांनी त्याचे मन पापमय होत नाही. प्रत्यक्ष जीवनात माणूस जे पाप करतो किंवा पुण्य करतो त्यांचे संस्कार त्याच्या मनावर, बुद्धीवर उमटतात. इस्लामच्या मते, ईश्वराने माणसाला विशुद्ध अंतःकरण दिले आहे. आपले जीवन चांगले करावयाचे की वाईट करावयाचे ते माणसाच्या इच्छेवर व संकल्पांवर अवलंबून आहे. माणूस आपल्या कर्मास स्वतंत्र आहे. त्यामुळे तो स्वतः स्वतःच्या भविष्याचा शिल्पकार आहे. माणसाचे दुःख वा आनंद हे त्याच्या स्वतःच्या कर्माचा परिणाम आहे.

३. मानवाची एकता : इस्लामने 'भ्रातृभाव' हे तत्त्व मध्यवर्ती मानले आहे. जात, वंश, रंग, लिंग, संप्रदाय यांचे भेद इस्लामला मान्य नाहीत. माणसाचा अहंकार, श्रेष्ठतेची कल्पना, गर्व यांमुळे भेद निर्माण होतात. इस्लामच्या मते, सर्व मानवजात पूर्वी एकच समाज होता. अज्ञानीपणाने व दुर्गुणामुळे माणसाने भेद निर्माण केले. सामाजिक समता व भ्रातृभाव ही इस्लामच्या सामाजिक दृष्टिकोणाची मूलभूत तत्त्वे आहेत. सर्व धर्मबांधवांनी परस्परांच्या कल्याणासाठी व विकासासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे अशी इस्लामची शिकवण आहे.

४. प्रेषितत्त्व : इस्लामच्या मते, प्रेषित हे परमेश्वर नव्हेत, त्याची रूपे नव्हेत, अवतार नव्हेत किंवा ते ईश्वरपुत्र नव्हेत. इतरांसारखेच ते मानव असतात. फक्त विशेष स्वरूपाची ईश्वरी कृपा लाभल्यामुळे मानवांना योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यांना पाठवलेले असते. ईश्वरनिर्मित सृष्टीवर त्यांचा ताबा नसतो किंवा अति नैसर्गिक शक्तीही त्यांच्याजवळ नसतात. प्रेषितांचे जीवन हेच इतरांना आदर्श व प्रेरणादायी असते. प्रेषितांना ईश्वरी दिव्यवाणीतून संदेश येतात. त्यानुसार ते मानवांना मार्गदर्शन करतात.

५. ईश्वरप्राप्तीचा सरलमार्ग : माणसाने आपल्या सदाचरणाने व निष्ठापूर्वक धार्मिक

श्रद्धेने ईश्वरीमार्ग आचरण करावा. त्याचा ईश्वरीमार्ग सुगम, सरल आहे यावर इस्लामने भर दिला आहे.

६. ईश्वरकल्पना : इस्लामच्या मते, परमेश्वर हा सर्वश्रेष्ठ, सर्वशक्तिमान आहे. तो सर्वज्ञ आहे. माणसाची आत्मनिष्ठा हाच ईश्वराच्या अस्तित्वाचा श्रेष्ठ पुरावा आहे. ईश्वर सर्व सृष्टीचा निर्माता, पालक, संरक्षक शास्ता व त्राता आहे. तो कृपामय, दयाळू, क्षमाशील, उदार आहे. माणसांना तो योग्य मार्गदर्शन करतो. सर्व सृष्टी व मानवी जीवन हे त्याच्या न्यायी, दक्ष, करुणामय स्वभावाचे प्रतीक आहे. इस्लामने एका, अनन्य ईश्वराच्या संकल्पनेस पायाभूत मानले आहे. ही ईश्वराची एकता हे इस्लामचे प्रमुख तत्त्व आहे.

इस्लामची आध्यात्मिक अधिष्ठाने

१. तक्वा (धर्मश्रद्धा)

२. इस्लाम (ईश्वराप्रीत्यर्थ सद्वृत्तन)

३. तवक्कुल (ईश्वर कृपेवर पूर्ण विश्वास)

४. सब्र (दृढनिश्चय, सहनशीलता, संतोष)

५. शुक्र (ईश्वराविषयी कृतज्ञता)

ही इस्लामची आध्यात्मिक अधिष्ठाने होते.

सुफी धर्मसंप्रदाय

कोणत्याही धर्मातील धार्मिक श्रद्धेला तर्क आणि भक्ती यांचे साहाय्य आवश्यक असते. त्यामुळे धर्मश्रद्धा दृढ होण्यास मदत होते. इस्लाम धर्मसुद्धा परमेश्वराशी संपूर्ण शरणागती सर्वश्रेष्ठ मानतो. या अनन्य भक्तीला इस्लामी दार्शनिकांनी तर्क व बुद्धिवाद यांचे अधिष्ठान पुरविले. तर्क व भक्ती याप्रमाणेच ‘साक्षात्कारी अनुभूती’ हा धर्मश्रद्धेचा प्राणभूत घटक असतो. इस्लाम धर्मातीली साक्षात्कार प्रक्रियेला महत्त्वाचे स्थान दिले गेलेले आढळते. इस्लामच्या भारतातील प्रवेशानंतर इस्लाम धर्मातील साक्षात्कारशास्त्राच्या विकासाला गती मिळाली. सूफीवाद नावाने गृहस्था किंवा संन्याशी फकिरांचा समूह निर्माण झाला. मात्र सूफीवादी जीवनदृष्टी भारतात आल्यामुळे किंवा भारतात आल्यानंतर निर्माण झाली असे म्हणता येणार नाही. मुहंमद पैगंबरांच्या थोर अनुभूती तसेच त्यांचे समकालीन धर्मात्मे (सहाबा = साथी) यांनी इस्लामच्या साक्षात्कारशास्त्राचा पाया घातला असे म्हणता येईल. त्यांच्यानंतर निर्माण झालेले तरबईन (अनुचर), तावईन (अनुअनुचर), जाहिद (शुद्धाचरणी), आबिद (भक्त) यांनी ही विचारधारा विकसित करण्यास हातभार लावला.

ज्यांनी सर्वसंगपरित्याग करून ईश्वराला आपलेसे केले आहे, ज्यांचे जीवन केवळ ईश्वराधीन आहे, जे पूर्णतः शुद्धाचरणी आहेत, दुराचरणापासून पूर्ण मुक्त आहेत. ज्याने स्वतःला पूर्णतः ईश्वराला समर्पित केले आहे. पवित्र आचरण, त्यागमयता, सद्गुण संपन्नता ज्यांच्यात एकत्र आढळतात. त्या व्यक्तींना सुफी म्हटले जाते.

परमात्म्याविषयीच्या सत्याचे ज्ञान करून घेणे आणि मानवी आमकर्तीचा त्याग करणे हा सुफी दृष्टिकोण होय. संसाराविषयी वैराग्य आणि परमात्म्याविषयी प्रेम हे त्याचे प्रधान लक्षण आहे. एकाग्रतेने परमात्म्याचे ध्यान करणे याला सुफी मतानुसार श्रेष्ठ महत्त्व दिले जाते. अंतर्बाह्य शुद्धता सुफी संप्रदाय महत्त्वाची मानतो. तर्क व अंधश्रद्धा भक्ती यांनेवजी योगमार्गाने साक्षात्कार हे सुफी धर्म संप्रदायाने आपले ध्येय मानलेले आढळते. कुराणाप्रमाणेच सुफी संप्रदाय एकेश्वरवादी आहे. सुफी संप्रदायाने ईश्वरीसंकल्प हेच सृष्टीचे कारण मानले आहे. माणसाचा आत्मा हा परमात्म्याचा म्हणजेच परमसत्याचा अंश आहे. सुफी दृष्टिकोणाप्रमाणे अहंकार व आसक्ती यांमुळे परमात्म्याचा विसर पडतो. ते अज्ञान हेच सर्व दुःखांचे मूळ आहे. मोक्ष म्हणजे अज्ञानाचा निरास, अहंकार व आसक्ती यांचा निरास. परमेश्वर कृपेनेच हे सर्वश्रेष्ठ ज्ञान व शाश्वत आनंद प्राप्त होतो.

जगातील अन्य धर्माप्रमाणे नैतिक सद्गुण व आध्यात्मिक अनुभूती यांवर आधारलेल्या निःश्रेयस धर्माचा विचार सूफी मतांमध्ये आढळतो. सदाचार आणि मोक्षविचार ही कोणत्याही धर्माची प्राणभूत अंगे असतात. सामाजिक परिवर्तनानुसार बाह्य आचार बदलले तरी माणसाची चित्तशुद्धी, आंतरिक विकास, त्याद्वारा श्रेष्ठ पारमार्थिक सत्याची अनुभूती, पूर्णत्वाची साधना ही धार्मिक ध्येये सर्व धर्मानी पायाभूत व प्रमाणभूत मानलेली दिसतात. इस्लाम व सूफी संप्रदाय यांनी मानवाचा आध्यात्मिक इतिहास व धर्मसंस्कृती संपन्न बनविण्यास बहुमोल हातभार लावलेला दिसतो.

विश्वधर्मात्मक जीवनदृष्टीचे मुहंमद पैगंबरांना दर्शन झाले. ईश्वराचा संदेश (पैगाम) मानवाप्रत पोहोचविणारे (पैगंबर) परमज्ञानाची घोषणा करणारे (नवी) आणि परमेश्वराचे प्रेषित (रसूल) अशी नामाभिधाने त्यांना मिळाली. अनाचार, हिंसा, पाप-दुर्गुण दूर करणारा, तपश्चर्या आणि ईश्वरचिंतन यांवर आधारलेला, ईश्वरी संदेशातून प्रकट झालेला पवित्र धर्म त्यांनी सर्वांना सांगितला. ईश्वर एक आहे, मुहंमद त्याचे प्रेषित आहेत, हे मूलसूत्र, भ्रातृभाव व समता, सेवा आणि कल्याण यांवर आधारलेला विश्वधर्म म्हणून इस्लाम धर्माने जागतिक इतिहासात बहुमोल कार्य केले आहे.

ख्रिस्ती धर्म (ख्रिश्चन धर्म)

मानवाच्या तारणासाठी, उद्धारासाठी आलेल्या ईश्वरप्रेषित व ईश्वरपुत्र असणाऱ्या येशू ख्रिस्तांचे जीवन, कार्य व तत्त्वज्ञान यांवरील अनन्यनिष्ठा व दृढश्रद्धा हे ख्रिश्चन धर्माचे

प्राणभूत तत्त्व आहे. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात यहुदिया प्रांत, यहुदी लोक व यहुदी धर्म यांना रोमन साम्राज्याची गुलामगिरी स्वीकारावी लागली. अनंत हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. जगाला तारणारा 'मसिहा' स्वर्गातून लवकरच अवतरेल आणि तो भूतलावर 'ईश्वराचे राज्य' निर्माण करील, आपल्याला पापातून, यातनांतून, गुलामगिरीतून मुक्त करील या आशावादावर यहुदी लोक राहत होते. येशू ख्रिस्त यांनी आपल्या असामान्य दैवी तेजाने, कायनि श्रेष्ठ मानवी नीतिमूल्यांवर आधारलेल्या धर्माचे प्रवर्तन केले. येशू ख्रिस्तांचे असामान्य चारित्र्य, तपश्चर्या आणि अखिल मानवाविषयीची करुणा व प्रेम यांमुळे त्यांचे विचार व सर्वकल्याणकारी दृष्टी अल्पावधीत जनसामान्यांना प्रेरणा देणारी ठरली. त्यांच्या दैवी सामर्थ्याची प्रचिती वाढत्या प्रभाणात येत गेली. प्रस्थापित धर्मसतेशी संघर्ष वाढत जाऊन त्याची परिणती अखेरीस येशू ख्रिस्तांच्या महान व उदात्त बलिदानात झाली. क्रूसावर मृत्यूचे स्वागत करताना येशू ख्रिस्तांनी उद्गार काढले, 'हे बापा, तू यांना क्षमा कर. कारण हे काय करतात ते त्यांना समजत नाही.' दफनाच्या तिसऱ्या दिवशी येशू ख्रिस्तांची कबर रिकामी आढळली. त्यांचे पुनरुत्थान, शिष्यांना पुनर्दर्शन व पुनरुत्थानानंतरचे स्वर्गरोहण या ख्रिश्चन धर्माच्या प्रमुख धर्मश्रद्धा बनल्या.

त्यांनी स्वतः: कोणताही धर्मग्रंथ लिहिला नाही. त्यांच्या जीवनातील प्रसंग, येशू ख्रिस्तांचे उपदेश चार शुभवर्तमानात (गॉस्पेल्स) ग्रंथित झाले. ती ख्रिश्चन धर्माची प्रमाणभूत व पायाभूत धर्मसंहिता होय. त्याला 'नवा करार' (न्यू टेस्टामेंट) म्हटले जाते.

येशू ख्रिस्तांच्या शिष्यांचा पत्रसंग्रह अशी बायबलच्या नव्या करारातील पवित्र संहितेची रचना आढळते. येशू ख्रिस्तांचे दिव्यजीवन, व्यक्तिमत्त्व, आत्मबलिदान, सर्व कल्याणाचा, शाश्वतमूल्यांचा उपदेश यांनी तयार झालेले 'आध्यात्मिक महाकाव्य' म्हणून बायबलला जगाच्या वाह्यमयात प्रतिष्ठा लाभली आहे. ख्रिस्ती धर्मप्रणीत मोक्षमार्ग व ख्रिश्चन धर्माचे सार म्हणून ख्रिश्चन लोक बायबलला देवाचे वचन, धर्मशृतिग्रंथ म्हणून बहुमान देतात.

त्रिक सिद्धांत

ख्रिस्ती धर्मानुसार ईश्वराची तीन रूपे आहेत. त्यांनी मिळून परमसत्य तयार होते. ही तीन तत्त्वे म्हणजे -

१. परमपिता म्हणजेच परमेश्वर वा परमात्मा
२. परमेश्वरपुत्र येशू ख्रिस्त
३. पवित्रात्मा

परमेश्वर हा अनादि, अनंत, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान व सर्वव्यापी आहे. तो परम-पवित्र, परमन्यायी आहे. करुणा, प्रेम, क्षमा यांचा सर्वोच्च आविष्कार म्हणजे परमेश्वर.

सारे विश्व ही ईश्वराची निर्मिती आहे. तो सर्वांचा रक्षक, कृपामय असा विश्वपिता आहे. सारी सृष्टी ही ईश्वरी नियमांनी चालते. येशूख्रिस्त हे ईश्वराचे लाडके व एकुलते एक पुत्र होत, ते ईश्वराने मानवाच्या उद्धारासाठी पाठवलेले प्रेषित होत. मानव आणि परमेश्वर यांच्यातील आध्यात्मिक दुवा म्हणजे येशू ख्रिस्त होत. मनुष्यरूप घेऊन, मानवासह राहून त्यांनी मानवी कल्याणाचा उपदेश केला. पापमुक्त आणि मोक्षसाधन यांचा महान मार्ग त्यांनी दाखवला. अनंत कष्ट सहन करून अखेरीस मानवतेसाठी त्यांनी दिव्य बलिदान केले.

अंधश्रद्धा, कर्मकांड, भोगलालसा यांमुळे लोक खरा धर्म विसरून गेले होते. पोथीनिष्ठा, यांत्रिक व्रताचरण यांमुळे खन्या जीवनमूल्यांचा त्यांना विसर पडला होता. अशा वेळी येशू ख्रिस्तांनी ईश्वर हे परमसत्य आहे, त्याचे विशुद्ध ज्ञान हा पापमुक्तीचा व शाश्वत जीवनाचा मार्ग आहे हे दाखवून दिले. ईश्वर हा परमपिता व सारेजण ईश्वराची लेकरे ही विश्वबंधुत्वाची महान शिकवण त्यांनी दिली. संयम, त्याग, सेवा, क्षमा, प्रेम, समर्पण, भक्ती या श्रेष्ठ जीवनमूल्यांचा त्यांनी विचारातून व विशुद्ध आचरणातून उपदेश केला. मानवांना आत्मिक कल्याणाचा मोक्षमार्ग दाखविला.

पवित्र आत्मा (होली घोस्ट) ही ईश्वरी प्रेरणा, ईश्वरशक्ती आहे. ती माणसाचे चित्त शुद्ध करते. परमेश्वरी राज्यात माणसाचा प्रवेश करून देते. आत्मिक कल्याणाची जागृती या शक्तीमुळे येते. प्रेम, आनंद, श्रद्धा, भक्ती या दैवी गुणांचा विकास पवित्रात्म्यामुळे होतो. जोपर्यंत प्रभुकृपा होत नाही तोपर्यंत पाप मुक्तीद्वारा माणूस ईश्वराप्रत पोहोचू शकत नाही. प्रभुकृपा संपादन करण्यासाठी सर्वांशी भ्रातृभावाने वागणे, सदाचरणी राहणे, सेवाभाव, त्यागबुद्धी अवलंबिणे युक्त ठरते. समुद्र, ढग, पाऊस ही एकाच पाण्याची भिन्न रूपे असतात. त्याप्रमाणे पिता, पुत्र व आत्मतत्त्व ही एकाच ईश्वरी सत्याची तीन भिन्न रूपे होत. ही ख्रिश्चन धर्माची प्रमुख श्रद्धा आहे.

प्रमुख धर्मकल्पना

ईश्वराज्ञा मोडल्यामुळे च मनुष्य पापी बनतो. प्रत्येकजण जन्मतः पापी असतो. दीक्षा प्रसादाने तो मोक्षाधिकारी बनतो. अन्य धर्मसाधनांएवजी पतितांना पावन करणाऱ्या व मानवजातीचा तारणहार असणाऱ्या येशू ख्रिस्तांना अनन्यभावाने शरण जाणे आणि प्रभुकृपा संपादन करणे हा पापमुक्तीचा श्रेष्ठ मार्ग होय असे ख्रिश्चन धर्म मानतो.

केलेल्या पापाबद्दल दुःख व्यक्त करणे, केलेल्या पापाची कबुली देणे (कन्केशन), त्यामुळे मानसिक बदल घडणे (कन्वर्शन) याला ख्रिश्चन धर्मात फार महत्वाचे स्थान दिले जाते.

ईश्वरनिष्ठा, ईश्वरश्रद्धा, प्रेषितावरील अनन्य भक्तिभाव यांना ख्रिश्चन धर्मने मोलाचे स्थान दिले आहे.

अहंकारशून्य, अनन्यशरण, ईश्वरभक्ती ही ख्रिस्ती धर्माची प्रमुख अंगे आहेत. या भक्तिभावनेच्या विकासासाठी ख्रिश्चन धर्मात वैयक्तिक व सामुदायिक प्रार्थनेला महत्त्वाचे स्थान दिलेले आढळते. सर्व जीवन प्रार्थनामय व्हावे, यावर ख्रिश्चन धर्मने भर दिला आहे. सर्व संकल्प, सर्व कार्य ‘ईश्वरी इच्छेनुसार घडो’ यावर ख्रिश्चन धर्मश्रद्धा भर देते. निःस्वार्थ, विनप्र सर्वकल्याणाच्या दृष्टीने केलेल्या प्रार्थनेतील आध्यात्मिक सामर्थ्य ख्रिश्चन धर्मने यथार्थपणे दाखवून दिले आहे.

प्रार्थना, परोपकार, बंधुभाव या मूल्यांवर येशू ख्रिस्तांनी भर दिला. आंतरिक नैतिक प्रगती हे धर्माचे खरे लक्षण असते, त्यावर ख्रिश्चन धर्मने भर दिलेला आढळतो. प्रार्थना व नैतिक सदाचार यांप्रमाणेच ख्रिश्चन धर्माचरणात धार्मिक मानचिन्हांविषयीची पूज्यता, दानधर्म, उपवास, ब्रतोत्सव, सणसमारंभ यांनी धर्मश्रद्धा दृढ होण्यास मदत केलेली आढळते.

येशू ख्रिस्तांचे जीवन व कार्य म्हणजे दैवी प्रेममयतेचा महान आविष्कार दिसतो.

येशू ख्रिस्तांना गरीब-श्रीमंत, काळा-गोरा, सुशिक्षित-अशिक्षित असे कोणतेही बाह्य, कृत्रिम भेद मान्य नव्हते. ‘ईश्वराचे राज्य’ प्रत्येकाच्या अंतरात्म्यात असते. ती आंतरिक आध्यात्मिक सुप्त ईश्वरीशक्ती जागृत करणे आणि व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात श्रेष्ठ नीतीचे परिपालन करणे यांवर त्यांनी भर दिलेला दिसतो.

चर्च ही आध्यात्मिक संस्था येशू ख्रिस्तांच्या नंतर त्यांच्या महान शिष्यांच्या प्रयत्नांनी अस्तित्वात आली. या महान शिष्यांनी येशू ख्रिस्तांचा तेजस्वी संदेश दृढ राखला, त्याचा सर्वत्र प्रसार केला. इ. स. ४ थ्या शतकात रोमन सम्राट ‘कॉन्स्टन्टाईन’ याने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यावर या धर्मास राजाश्रय लाभला. त्यामुळे युरोप व आशियात त्याचा झापाट्याने प्रसार झाला.

तात्त्विक दृष्टिकोणानुसार रोमन कॅथॉलिक, प्रोटेस्टंट इत्यादी धर्मपंथ निर्माण झाले.

शेजान्यावरच नव्हे तर वैन्यावरही प्रेम करा असा संदेश देणाऱ्या येशू ख्रिस्तांचा ख्रिश्चन धर्म हा विश्वधर्माचा एक थोर आविष्कार आहे. ऐहिक आणि पारलौकिक, व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनाला नीतिमूल्यांचे अधिष्ठान देणे, पलायनवाद, देह दंडवाद यांऐवजी आशावाद व लोकसेवा यांचे अनुसरण करणे, सर्व कल्याणाची दृष्टी ठेवणे, विचारात व आचारात आत्मिक विकासाची साधना करणे ही ख्रिश्चन धर्माची वैशिष्ट्ये आहेत. ख्रिश्चन धर्माची मूलभूत बैठक करूणा, प्रेम व सेवा या श्रेष्ठ मूल्यांवर आधारलेली आहे. विश्वकल्याण ही त्याची ध्येयदृष्टी आहे. मानवाची सेवा आणि ईश्वराची भक्ती यांवर आधारलेल्या ख्रिश्चन

धर्मनि ज्ञान व नीती यांवर आधारलेल्या विशुद्ध आध्यात्मिक जीवनदृष्टीचा स्वीकार व पुरस्कार केलेला दिसतो. पाप, पश्चात्ताप, क्षमा, प्रभुकृपा, चित्तशुद्धी, पापमुक्ती यांद्वारा ईश्वरी प्रेम व आनंद यांचा अनुभव घेणे, सर्व जीवन ईश्वरभक्ती व ईश्वरसेवा यांसाठी समर्पित करणे यावर ख्रिश्चन धर्म भर देतो. पवित्र शास्त्रावर केवळ श्रद्धा ठेवणे नव्हे तर पवित्र शास्त्रातील श्रेष्ठ मूल्यांचे प्रत्यक्ष आचरणात परिपालन करणे याला ख्रिश्चन धर्मनि महत्त्व दिले आहे. प्रेम आणि सेवा यांवर आधारलेल्या आणि येशू ख्रिस्तांच्या दिव्य जीवनावर आधारलेल्या ख्रिश्चन धर्मनि मानवी धर्मसंस्कृतीच्या विकासास बहुमोल मदत केलेली आढळते.

अशा प्रकारे ख्रिस्ती धर्म उदयास आलेला दिसतो. ख्रिस्त हा शब्द ग्रीक भाषेतील 'ख्रिस्तोस' या शब्दावरून बनला असून त्याचा अर्थ 'अनभिषिक्त सप्राट' असा आहे. हिन्नू भाषेत अनभिषिक्त याचा अर्थ 'मसिहा' असा असून, या शब्दाचा अर्थ 'पृथ्वीतलावरील मानवजातीचे कल्याण व पतितांचा उद्धार करण्यासाठी स्वर्गातील देवदूतांनी पृथ्वीवर पाठवलेला पवित्र आत्मा' असा आहे. ख्रिस्ती समाज 'येशू' लाच मसिहा मानून त्याची प्रार्थना करतो. येशू ख्रिस्ताने त्या वेळच्या प्रचलित यहुदी धर्मातील कर्मठपणा काढून टाकून यहुदी धर्मातील दहा आज्ञांचा नवा व समर्पक अर्थ लोकांना सांगण्यास सुरुवात केली. अशा प्रकारे यहुदी धर्मातील दहा आज्ञांचे येशूने सांगितलेले स्पष्टीकरण आणि त्यानुसार केलेल्या क्रिया म्हणजेच 'ख्रिस्ती धर्म' असे मानले जाते.

ख्रिस्ती धर्मातील मूलतत्त्वे

१. ईश्वर सिद्धांत : ईश्वर एकच आहे, परंतु तो पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा या तीन स्वरूपात आपणास दिसतो.

२. पापमुक्ती : मनुष्य आपल्या अहंकारी व लोभी स्वभावामुळे पाप करतो, परंतु त्याला आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप झाला आणि त्याने येशूपुढे शारणागती पत्करून त्याची प्रार्थना केली तर तो पापमुक्त होतो.

३. पश्चात्ताप किंवा पापाची कबुली देणे : हातून घडलेल्या पापाची परमेश्वरापुढे कबुली देऊन त्याबद्दल पश्चात्ताप व्यक्त केल्याने मनाचे परिवर्तन घडते, व्यक्तीच्या वर्तनात सुधारणा होते आणि अशा व्यक्तीला परमेश्वर क्षमा करतो.

४. पूर्वनियती : परमेश्वर कृपेने प्रत्येक मनुष्याला जन्मतःच प्राप्त झालेली पात्रता म्हणजेच पूर्वनियती असे मानले जाते.

अशा प्रकारे ख्रिस्ती धर्माचा उदय, विकास व विस्तार झाल्याचे दिसून येते.